

«ІСТОРИОГРАФІЧНИЙ ПЕРЕВОРОТ» ТА ІНСТИТУТ ІСТОРИЇ УКРАЇНИ НАНУ: РОЗДУМИ НАД НОВОЮ КНИГОЮ

*Рец. на кн.: Колесник І. Інститут історії України:
Нове українське відродження. – К., 2016. – 273 с.*

Писати про відносно недавнє минуле справа дуже складна і невдячна, адже ще чимало акторів продовжують виступати на історичній сцені. Вочевидь, ще складніше писати про тих людей, які продовжують працювати поряд. Тим не менш, такого роду рефлексія є вкрай необхідною, адже саме те, що відбулося вчора, а не позавчора, впливає на сьогодні. Тим більше це стосується нашого динамічного часу, хоча інколи й здається, що ми вільні зробити все по-своєму. Як тут не згадати великого Йоганна Вольфганга Гете: «Вільним є перший крок, але ми раби наступного».

В сучасній українській історіографії не так багато досліджень, які присвячені діяльності установ та організацій історичного профілю (до того ж ці видання, як правило, мають «ювілейний» характер). Здебільшого мова йде про творчість окремих істориків. Водночас, давно відомо, що ознакою сучасної науки став колективний характер наукової творчості. Серед тих інституцій, які визначали й визначають поступ історичної науки в Україні, беззаперечним лідером є Інститут історії України НАН України.

Відповідно, вважаємо дуже важливим і своєчасним те завдання, яке поставила перед собою авторка рецензованої монографії, а саме «показати історію Інституту в контексті загального стану історичної науки на тлі соціокультурного життя країни». Ірина Іванівна Колесник – знаний фахівець в галузі української історіографії, до того ж вже багато років вона є провідним науковим співробітником цього Інституту і має можливість бачити процеси, які відбуваються в ньому, так би мовити «з середини».

Останніми роками з боку журналістів, політиків і деяких науковців пролунало чимало критичних зауважень на адресу

НАН України. Подекуди, після ознайомлення із цими думками, може скластися враження, що вся академічна система не має ніякої користі для науки та суспільства. Вочевидь це не так, хоча кризові явища, які ми спостерігаємо у всіх сферах життя, не минули й академічну науку. До певної міри монографія І. Колесник саме й дає відповідь на питання: а чим же займаються академічні історики?

Представлений на сторінках книги матеріал переконливо доводить тезу, яка висловлена вже на першій сторінці: «Динамічна історія Інституту за період з кінця 1980–1990-х років наповнена подіями, іменами, новими формами роботи, небачених до того, відмічена інтенсивністю комунікацій, широкою географією контактів з країнами Західної Європи та Північної Америки». Монографія, як зазначає сама авторка, фактично складається з двох частин: соціальна та інтелектуальна історія Інституту. Перша частина присвячена з'ясуванню місця і ролі академічної установи в суспільстві, науковому середовищі, характеристиці стосунків з владою тощо. Друга – покликана презентувати досягнення вчених Інституту, показати різні практики історіописання, перебіг подій та зміни ідей.

Почасти така структура пов'язана із тими критеріями новизни, про які пише І. Колесник вже на початку своєї праці. Розпочавши з ремарки про те, що «критерій новизни у кожного свій, суб'єктивний, зумовлений зовнішніми обставинами, підготовкою та науковими уподобаннями, корпоративними нормами, особистими взаєминами», у подальшому авторка конкретизує цей критерій. Зокрема, йдеться: 1) про оригінальність, самобутність ідей, концепцій, підходів, запропонованих науковцями Інституту; 2) зміни в інституціональній структурі Інституту, нові видавничі ініціативи, характер наукових комунікацій тощо.

Аналіз цих складових діяльності науковців Інституту історії України НАН України дозволив І. Колесник стверджувати, що у означений час (кінець 1980-х – 1990-ті роки) відбувся справжній «історіографічний переворот». Характеризуючи перебіг подій та його суть, авторка виокремлює певні етапи («фази») трансформації, визначає поворотні моменти, з'ясовує риси «нового професіоналізму», який постав у цей період.

Хронікально-документальний характер книги зумовив насиченість її фактичними даними, цитатами, втім, по тексту спостерігається й певна проблематизація викладу. Здебільшого дослідниця спирається на матеріали, які були опубліковані в «Українському історичному журналі» та «Звіти про наукову і науково-організаційну діяльність Інституту». У тексті зустрічаються лише поодинокі випадки використання інтерв'ю чи его-текстів (до речі, ще є час для того, щоби зібрати такі свідчення про зазначений період, адже написати повноцінну історію будь-якої інституції неможливо без такого роду суб'єктивних оцінок її діячів).

Відзначаючи широту охоплення проблем, намагання визначити основні тенденції розвитку та очевидні досягнення на цьому шляху, звернемо спеціальну увагу читачів нашого часопису на розділ 8 «Теорія та історія історичної науки», у якому йдеться про розвиток історіографії та спеціальних історичних дисциплін.

Не коментуючи докладно основні тези, які створюють каркас монографії, зосередимо увагу на тих моментах, що видаються дискусійними, примушують замислитися чи посперечатися.

По-перше, помітно, що авторка здебільшого обходить увагою складні ситуації, суперечки, конфлікти, які виникали в процесі визначення перспектив розвитку Інституту. Деякі тези сформульовано вкрай обережно. Разом із тим, це породжує й певну суперечливість. Так, в якості ключового слова для позначення суті новацій використовується «відтворення» («відтворення синтетичної історії України», «відтворення концептуальних засад українського історіописання»). Водночас, відтворення не може бути новацією. Вочевидь, йдеться про актуалізацію історіографічного спадку. Тим більше, що й сама авторка зазначає, що, національно-державницька концепція давно була популярною у середовищі діаспорних істориків, або, скажімо, коли йдеться про ідеологічну переорієнтацію українських істориків, наголошує, що «націоналізм – це ідеологія XIX ст., у XX ст. вона, подібно до марксизму, явно застаріла» (с. 170). І. Колесник також зазначає, що в основу пострадянського історичного синтезу була покладена дещо модернізована схема М. Грушевського. Відповідно, іноді

авторка зазначає, що науковці Інституту «вводили до обігу нові/старі конструкти» (с. 200). У роботі чимало матеріалу присвячено міжнародній комунікації (до речі, зовсім проігноровано наукові контакти з російськими вченими та істориками інших країн пострадянського простору). Зазначено, що з середини 1990-х років спостерігається поворот від пасивних до активних форм співпраці українських і зарубіжних істориків. Разом із тим, не завжди зрозуміло, наскільки такий контакт став плідним для українських науковців, та чи можна казати про ідейне взаємозбагачення. Вочевидь, українські історики здебільшого намагалися скористатися напрацюваннями західної науки, аніж ознайомити світову науку із результатами власних досліджень. Подекуди відбувалося некритичне запозичення, а подекуди й абсолютизація, певних теорій та підходів. Як приклад, можна навести засвоєння ідей т.зв. «тоталітарної школи», час панування якої на Заході на середину 1990-х як раз добіг кінця. Показовою є згадка у книзі про початок використання українськими істориками застарілого терміну «історіософія» (с. 91).

По-друге, спонукає до роздумів теза про те, що «ментальність українського історика мала ідеологізований характер» (с. 17). Чи то означає, що це є радянський спадок, чи то є суттєва риса на всі часи? Тим більше, що про «нову історичну ідеологію» йдеться в одному із висновків: «Завдяки активній позиції частини науковців Інституту історії за короткий час була фактично відтворена дисциплінарно-хронологічна структура історичної науки в Україні, відновлено статус української мови як мови науки, модернізовано понятійний апарат науки, а відтак, запропонована нова історична ідеологія» (с. 125). Якщо йдеться про зміну ліворадикальної ідеології праворадикальною, то чи можемо ми сказати, що це сприяло розвитку науки? До речі, вже на початку монографії (с. 8) саме «радикалізація суспільних настроїв та суспільної свідомості» здається пов'язується з «радикальним оновленням історичної тематики», «радикальним розширенням предметного поля» та, відповідно, «розвитком національної науки». Зрозуміло, що історик не є вільним від суспільства. Втім, оцінити такий вектор оновлення позитивно навряд чи можливо (до речі, по тексту згадано

про те, що сьогодні знову виникли «сакральні» теми). Так само складно визначити внесок у цей процес оновлення «радянських істориків третього покоління» (с. 266), оскільки у монографії поєднані протилежні характеристики радянської історіографії. Так, з одного боку, констатуються такі її ознаки як «штампування думок», «стереотиши мислення» та ін. (с. 15), але, наприкінці книги робиться висновок, що важливим чинником вирішальних змін був високий рівень фахової підготовки вітчизняних істориків (с. 267). Вочевидь, що «історіографічний переворот» здійснювали колишні радянські історики, і якщо його результати визнати позитивними, то тоді й цих істориків треба якимось чином реабілітувати. Втім, зрозуміло, що історики є різними в різні часи, хоча таке твердження й не знімає з порядку денного питання про відповідальність історика та його професійні обов'язки. До речі, автор звертає увагу на проблеми професійної етики. Зокрема, принципово важливим є такий абзац рецензованої праці: «Показово, що «корупція свідомості» (вислів Р.Дж. Коллінгвуда), котра означає зміну істориками власних поглядів внаслідок тих чи інших обставин, преференцій чи пропозицій, від часів перебудови й по сьогодні стає дедалі помітнішою й вагомішою. Набуваючи різних, часто закамуфльованих, форм, вона становить серйозну інтелектуальну загрозу в сфері вітчизняної науки, перетворюючи її на інструмент протистояння еліт, політичних режимів, ідеологій» (с. 170). Із цим висновком складно не погодитися, втім, ця тема потребує спеціального обговорення.

Інститут історії України НАНУ є важливим інтелектуальним центром. Ініціативи, які виходять звідси, праці, які створюють його науковці, впливають на позицію багатьох українських істориків (і не лише істориків). Ось чому відповідальність, яка покладається на цю інституцію, величезна. Рецензована книга ще раз доводить, що все зроблене людьми, в тому числі й істориками, не зникне безслідно, а стане основою для роздумів про минуле, сьогодення і майбутнє як сучасників, так і прийдешніх поколінь. Будемо сподіватися, що нащадки згадають нас, істориків, добрим словом.

С. Посохов